

Dr NATAŠA MILIĆEVIĆ, naučni saradnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Republika Srbija
natasa.milicevic@mts.rs

UDK: 94(497.11)"1941/1944"
316.343(497.11)"1941/1944"

originalan naučni rad
primljeno: 25. februar 2019.
prihvaćeno: 22. maj 2019.

<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2019.2.mil.121-136>

„OSVETA SELA“: SELJACI I GRAĐANI U OKUPIRANOJ SRBIJI 1941–1944.*

APSTRAKT: U članku se analizira uticaj rata i nemačke okupacije Srbije na odnos između seljaka i građana, sela i grada. Ukazano je na posledice koje su na njih ostavili međuratni stavovi i postupci vlasti i građana. Posebna pažnja posvećena je ulozi koju je u tom odnosu imala ishrana, kao pitanju od prvorazredne važnosti i za jedne i druge, uslovu opstanka, naročito u specifičnom vremenu kao što je okupacija. Razmatrani su razni elementi tog pitanja, od ponašanja seljaka i građana, preko mišljenja i preduzetih mera domaćih i okupacionih vlasti do psiholoških posledica. Rad je pisan na osnovu arhivskih izvora, štampе, memoarskih i dnevničkih zapisa i relevantne literature.

KLJUČNE REČI: Srbija, Drugi svetski rat, nemačka okupacija, selo, grad, seljaci, građani, srednja klasa, ishrana

Odnosi između seljaka i građana, sela i grada u okupiranoj Srbiji u Drugom svetskom ratu predstavljaju neobično važnu temu srpske historiografije. Bez njene obrade teško je sagledati stanje srpskog društva pod okupacijom. Nesporno je da je između seljaka i građana, sela i grada pod uticajem rata i okupacije došlo do raznih promena u međusobnim odnosima. Istraživači poput Milana Ristovića i Koste Nikolića su možda među prvima, iako uzgredno u okviru širih istraživanja, primetili da se u ratu ispoljila jedna „nova“ i nešto drugačija suprotnost. Ona je imala i izvesne oblike „neprijateljstva“, ali i posebne oblike međuzavisnosti i saradnje.¹ Uzrok tome nalazio se, s jedne strane, u stanju pre-

* Rad je deo projekta *Srbi i Srbija u jugoslovenskom i međunarodnom kontekstu: unutrašnji razvika i položaj u evropskoj/svetskoj zajednici*, (47027), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Milan Ristović, „Rat i razaranje društva u Srbiji 1941–1945. godine. Skica za jednu društvenu istoriju“, u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 3, Pečuj 12–14. maja 2000, priredili Hans Georg Fleck i Igor Graovac (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2001), 204; Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. Свакодневни живот под окупацијом* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), 164.

dratnih odnosa jednih prema drugima, čije se su posledice iskazale u ratu i okupaciji, dok sa druge strane, u stanju u kojem su se nalazili seljaci i građani, selo i grad u ratu i okupaciji, a u tom okviru i uticaji samih ratnih događanja. Postavlja se pitanje kako se i na koje sve načine manifestovala ta nova suprotnost?

Selo je u ratu i okupaciji za građane bilo izvor hrane, mesto slobodnijeg i lakšeg kretanja, mogućnosti da se sklone od nepritika u gradu. Ali, u isto vreme, oni su se suočavali i sa negativnim posledicama svog ranijeg stava prema selu i seljacima. A u tom stavu dominirali su ravnodušnost i nepoštovanje prema tegobnom seljačkom životu i njegovim problemima. Bilo je tu čak i prezira prema njegovoj zaostalosti. Taj odnos je pred sam rat stigao, kako ukazuje Kosta Nikolić, do jedne kritične faze, pa je mnogima izgledalo da je između seljaka i građana, sela i grada, stvoren „teško premostiv jaz“.² S druge strane, to je uticalo na seljake da se osećaju zapostavljeno. Gušio ih je stalni teret obaveza prema državi (porez i razne dažbine), dugovi prema bankama i raznim zelenišima. Smatrali su da država nedovoljno podržava i brine o njihovim interesima. Bili su mišljenja da „gospoda“ u gradovima žive udobno i na njihov račun.³ To osećanje, koje je bilo snažno a protezalo se još od 19. veka, nije izmenilo i seljačko viđenje grada kao mesta u kome se nudi drugačiji život, bolje i lakše živi. Zato su i mnogi, posebno bogatiji seljaci školovali svoju decu, pružajući im mogućnosti koje sami nisu imali. Rat i okupacija su donekle izmenili utisak o nadmoći jednih prema drugima. Sada se građanima činilo da su seljaci u znatno povoljnijem položaju nego oni. To je bilo istinito, naročito u pogledu ishrane. Seljaci nisu morali da kupuju hranu ili bar nisu morali da kupuju svu. Oni su se i dalje borili da u teškim uslovima na malom posedu obezbede ishranu za sebe i porodicu. To nije bilo lako. S jedne strane, morali su da najveći deo onoga što proizvedu isporuče u razrezanim količinama okupatoru, da predaju srpskim vlastima po niskim, propisanim cenama, da hrane gradove, izdvajaju za izbeglice i sve brojnije ustanike.⁴ S druge strane, ustanici su zabranjivali seljacima da daju stoku Stočarskoj centrali, da predaju viškove pšenice i kukuruza, kao i ostalih namirnica, sprečavali ih da iznose namirnice na pijacu i sl.⁵ Treba samo pome-

² К. Николић, *н. д.*, 164.

³ *Исто*, 164. О станју на српском селу у међуратном периоду више и у: Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, I (Београд: Стубови културе, 1997), 44–79; Момчило Исић, *Селаштво у Србији, 1918–1925* (Београд: ИНИС, 1995); Момчило Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији* (Београд: ИНИС, 1999); Момчило Исић, *Селаштво у Србији 1918–1941. Социјално-економски положај селаштва*, књ. I, том 1 (Београд: ИНИС, 2000); Момчило Исић, *Селаштво у Србији 1918–1941. Социјално-економски положај селаштва*, књ. 1, том 2 (Београд: ИНИС, 2001); Жарко С. Јовановић, *Селаштво Србије у Другом светском рату 1941–1945* (Београд: ИНИС, 1995), 9–18, *итд.*

⁴ Архив Србије (АС), фонд Министарство пољопривреде и исхране (G9), ф-1, Извештај Комисије при Секретаријату за планску пољопривредну производњу – Министарству пољопривреде и исхране, 1. јун 1943; Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1941–1945* (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992), 471; К. Николић, *н. д.*, 166; Ж. Јовановић, *н. д.*, 47–61.

⁵ Војни архив (ВА), фонд Недећева архива (Nda), 22-2-32, Месећни извештај Окружног начелства округа Краљевачког за месец децембар 1942 – Министарству унутрашњих послова, пов. бр. 5/43, 4. јануар 1943.

nuti da je njima, prema obaveznom otkupu poljoprivrednih proizvoda uvedenom još tokom leta 1941. godine, ostajalo tek nešto malo za sopstvene potrebe. Mogli su da zadrže po članu domaćinstva do naredne žetve 30 kilograma pšenice ili drugog žita i hleba ili 30 kilograma kukuruza ili kukuruznog brašna, kao i određenu količinu za ishranu stoke, svinja i sl.⁶ Zbog toga su i seljaci, kao i ostali stanovnici, morali da „stežu kaiš“, kako se sredinom 1942. godine izrazio Franc Nojhauzen (Franz Neuhausen), glavni nemački predstavnik za privredu u Srbiji, prilikom otkupa žita.⁷ Njihova ishrana nije bila bogata i kvalitetna ni pre rata,⁸ a u ratu je, zbog veće štednje, postala još neredovnije i jednoličnija.⁹ Ali, tu se, kako su glad i nestašica postajali sve prisutniji, javljala i mogućnost da svoje proizvode skupo naplate žiteljima gradova, posebno građanima. Tome treba dodati ne samo sve češće uzimanje od raznih vojski, već i sve izraženije represalije okupatora, ali i sukobljenih pokreta otpora. Seljaci su, međutim, u odnosu na građane i grad bili u mnogo težem položaju u pogledu obuće i odeće. Oni su i pre rata bili slabo odeveni, a posao im je bio takav da im se odeća i obuća mnogo brže cepala nego, na primer, činovnicima. Odeća, a posebno obuća, relativno brzo je dotrajavala, tako da su oni već u prvim godinama okupacije faktički ogoleli i obosili. To je dodatno produbilo jaz između sela i grada, seljaka i građana, jer su seljaci smatrali da im gradovi ne daju dovoljno ni odeće ni obuće.¹⁰ Zbog svega toga su selo i seljaci bili, kako su to procenjivali okružni načelnici već početkom 1942. godine, u „strahu“, „potišteni“ i „nemoćni“.¹¹ A kako je okupacija trajala to je postajalo sve izraženije. Tamo gde su jedino mogli da pokažu da imaju ikakvu moć, bilo je u ishrani građana i gradova. Tu se se videli sva međusobna netrpeljivost, koristoljubivost, ucenjivanje i sl. između seljaka i građana, posebno seljaka prema građanima i gradu u uslovima rata i okupacije. Slične pojave zabeležene su i za vreme austrougarske okupacije u Prvom svetskom ratu.¹² Može se reći da su sada seljaci dali oduška sopstvenom osećanju predratne ljutnje, zapostavljenosti i nemoći.

Neke naznake toga bile su vidljive već u vreme aprilskog sloma 1941. godine. Kosta Nikolić napominje da su seljaci ispoljili ravnodušnost, pa čak i „preziri i mržnju“ prema Beograđanima koji su potražili sklonište u selima na

⁶ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату* (Београд: ИНИС, 2002), 244.

⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha*, tom XII, knjiga 2 (*Zbornik NOR-a, XII-2*), (Београд: Војноисторијски институт, 1976), 654, Записник с конференције у Београду код Генералног опунomoћеника за привреду Франца Нојхаузена с немачким војноуправним представницима из Србије о експлоатацији рудника и прикупљању жита, 24. август 1942; Д. Алексић, *н. д.*, 269.

⁸ Љ. Димић, *н. д.*, I, 57–64.

⁹ AS, G9, f-1, Izveštaj Komisije pri Sekretarijatu za plansku poljoprivrednu proizvodnju – Ministarstvu poljoprivrede i ishrane, 1. jun 1943; К. Николић, *н. д.*, 166.

¹⁰ AS, G9, f-1, Izveštaj Komisije pri Sekretarijatu za plansku poljoprivrednu proizvodnju – Ministarstvu poljoprivrede i ishrane, 1. jun 1943.

¹¹ VA, Nda, 21-2-29, Konferencija članova srpske vlade sa okružnim načelnicima, 6. februar 1942.

¹² Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, фототипско издање (Београд: Просвета, 2000), 721.

obodima grada.¹³ Savremenici su se sećali da su prve pojave tog odnosa seljaka bile za njih „iznenađenje i razočarenje“. Gavriilo Gabi Deleon, tada dete, s nevericom i nerazumevanjem gledao je seljake koji su im „prodavali pitku bunarsku vodu“, dok je iza goreo grad.¹⁴ Drugi su naplaćivali 200 dinara kilogram proje i 50 dinara čašu mleka. Oni su, prema pisanju okupacione štampe, ostali „u najcrnijoj uspomeni“ Beograđana.¹⁵ Ubrzo je kritikovano i njihovo loše i nedovoljno snabdevanje beogradskih pijaca jajima i mlekom. Isticalo se da čekaju da građani izgladne, pa da za svoje proizvode dobiju koliko žele. Zbog toga su prozivani i žigosani kao „seljački saboteri“, koji „ordinarno pljačkaju Beograđane“. Oni su, prema pisanju *Opštinskih novina*, odbijali da dovoze jaja „kao da su tamo (sela u okolini Beograda) sve kokoši pocrkale“, a u mleko su dolivali vodu zbog čega je ono bilo rđavog kvaliteta, „vodnjikavo i prljivo“.¹⁶ Ali, nisu samo seljaci koristili priliku da u tim prvim mesecima zarade. U manjim gradovima su tako pripadnici građanstva koristili nedovoljnu pripremljenost seljaka u monopolskim i industrijskim artiklima i prodavali im po višestruko većim cenama. Šabački prota Babović je s negodovanjem već u novembru 1941. zabeležio ucenjivanje koje su građani sprovodili nad seljacima. On pominje slučaj jednog šabačkog trgovca koji je dao šest kilograma soli za dve ćurke. To je značilo da je so naplatio 25–30 dinara za jedan kilogram, a ona je inače koštala dva i po dinara. U tom ucenjivanju prota Babović je video izvor „tolike mržnje između seljaka i građana“.¹⁷ Ti primeri su tokom okupacije uzeli još šire razmere. Samo što su, zbog oskudice u osnovnim namirnicama, građani bili podložniji ucenjivanju seljaka. Seljaci su, kao što smo ranije pomenuli, odbijali da iznose namirnice na pijacu. Mnogi među njima su namirnice nosili po gradskim kućama. Nisu želeli da ih prodaju po utvrđenim cenama, jer im se to nije isplatilo, a nisu smeli da ih prodaju skuplje.¹⁸ Tada su nemačke vlasti bile prinuđene da oštro kažnjavaju seljake, a nekada primene i kolektivne kazne, kao što je slučaj sa seljacima u okolini Kragujevca koji su nekoliko nedelja odbijali da iznose namirnice na pijacu.¹⁹ A kada su seljaci prodavali skuplje, pa taman to bilo i preskupo, građani su kupovali. Morali su nešto da jedu. Čak se dešavalo da su seljaci koji su imali dovoljno hrane „ismevali gospodu“ koja gladuje. Ostala je zabeležena priča o dve seljanke koje su, videvši dečaka sa komadom proje

¹³ К. Николић, н. д., 165.

¹⁴ Gabi Deleon, „Tri puta rođen“, u: *Mi smo preživeli...3: Jevreji o holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej – Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005), 198.

¹⁵ „Сеоски саботери“, *Општинске новине*, 12. 6. 1941, 5.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Григорије Глиша Бабовић, *Дневник 1941–1945* (Рума – Шабац: Српска књига – Глас Подриња, 2005), 159–160, Забелешка од 6. новембра 1941.

¹⁸ Наташа Милићевић, „О исхрани у окупираном Београду 1941–1944“, *Токови историје*, бр. 2, (2012), 84.

¹⁹ AS, fond Zemaljska komisija Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (G25), f-16, Izveštaj Ministarstva unutrašnjih poslova, Odeljenja za državnu zaštitu – Okružnom načelniku Kragujevac, I br. 18722/1, 26. jun 1942; VA, Nda, 21-2-54, Izveštaj Okružnog načelstva okruga Kragujevačkog – Ministarstvu unutrašnjih poslova, str. pov. br. 54, 2. jul 1942.

upravo kupljenog u pekari, sa „smeškom“ progovorile među sobom, ali dovoljno glasno da se čuje:

- Aha, aha, kako gospoda žuljaju proju.
- Da, to im je torta, kolači njihovi, reče druga.
- Tako, tako. Nek i oni znaju za zlo.²⁰

Ova priča, istinita ili ne, na specifičan način nudi sliku seljaka kao bezosećajnih ljudi, posebno seljanki, odnosno žena koje čak nemaju ni saosećanja za gladno „gospodsko“ dete.

Seljaci su čak otvoreno govorili da iznose na pijacu samo ono što ne može da stoji, a šta može to tek onda kada budu hteli ili kada cena bude prihvatljiva. Tako su, na primer, u avgustu 1942. na šabačkoj pijaci prodavali voće i pojedine vrste povrća, kao što je paradajz, kupus, ali ne i pasulj, krompir ili luk.²¹ Mnogi drugi seljaci su odbijali da izlože svoje proizvode na tezge. Oni su, primećuje s velikom dozom kritike saradnik *Srpskog naroda*, na beogradskim pijacama išli „sa torbom na leđima i brižljivo prekrivenom korpom ispod ruke. Svet ih sustiže, zaviruje u torbu i pita: – Ima li šta za prodaju? – Nema. Već prodato – odgovara lukavi seljak, a istovremeno zastaje da bi otpočeo pazar na osnovu basnoslovnih cena ili još basnoslovnije trampe.“²² Možda je još interesantnije odbijanje seljaka da prodaju čak i za nešto nižu cenu građanima neke namirnice. Bili su spremni da pre puste Nemce da im oduzmu po propisanim cenama nego da spuste cenu i prodaju je svojim sugrađanima iz grada.²³

Bilo je primera da se domaća lokalna vlast otvoreno založila za seljake a protiv građana. Posebno karakterističan je primer molbe „sviju predsednika opština u srezu Timočkom“ od 20. januara 1942, koji je upućen i predsedniku vlade Milanu Nediću, ali i drugim nosiocima vlasti pod okupacijom. Ona je održavala i opšti stav u srpskom društvu o odnosu seljaka i građana. Naime, predsednici opština su se pobunili zbog utvrđene kvote u stoci koju je, po nalogu Centrale za stoku i Ministarstva poljoprivrede i ishrane, trebalo da isporuči svako selo za ishranu nemačke vojske i gradskog stanovništva. Oni su isticali ne samo da je kvota prevelika već i da ne mogu „silom oduzmu od naroda radnu stoku – volovska grla“, jer će sela ostati bez radne stoke, a to znači i „bez hleba“.²⁴ Inače, oko prevelikog razreza, koji je tražen na nedeljnom nivou, a ranije nije tražen ni na godišnjem, bunili su se bez uspeha i okružni i sreski načelnici

²⁰ Г. Бабовић, н. д., 331, Забелешка од 23. марта 1942.

²¹ Исто, 271, Забелешка од 10. августа 1942.

²² *Srpski narod*, 1. 11. 1942, 11.

²³ Tako je, na primer, jedan šabački građanin nudio početkom 1943. godine seljaku za petla 400 dinara umesto 450 koliko je tražio seljak. I pošto seljak nije hteo da proda, žandarm mu je rekao da se može desiti da mu ga Nemci oduzmu po 25 dinara, ali je on uzvratio neka uzmu jer „jela bi gospoda mesa a neće da plate“. Г. Бабовић, н. д., 436, Забелешка од 12. јануара 1943.

²⁴ AS, fond NOR (Ž28), f-7, Zapisnik sa sednice sviju predsednika opština u srezu Timočkom, okruga Zaječarskog – Predsedniku Vlade, Ministru poljoprivrede i ishrane, Načelniku okruga Zaječarskog, Načelniku Sreza Timočkog, Andrejevac, 20. januar 1942.

Leskovačkog i Niškog okruga, ukazujući na iste posledice.²⁵ Međutim, bez obzira na to, svesni su, kao i seljaci, da se za potrebe nemačke, okupatorske vojske „treba i mora dati“, ali da se za ishranu gradskog stanovništva „ne daje pa makar šta se desilo, jer to gradsko stanovništvo mogu da hrane njihovi gradski milioneri i bogataši“.²⁶ Obrazlažući svoje odbijanje da daju stoku za ishranu gradova, isticali su da će to napraviti „nov ponor između sela i gradova“. Jer seljak nije bio, saglasni su predsednici pomenutih opština, ni sam „u blagostanju“, a „najglavnije je da idu bosonogi pošto im gradovi neće da dadu ni kože od prinudno kupljene stoke.“ Strahovali su da će to imati „opasne posledice“ po završetku rata na odnose između sela i grada, seljaka i činovnika. Pri tom, ukazivali su da oduzimanjem nisu pogođeni „varoški multimilioneri i bogataši“ jer oni nemaju stoke, ali imaju „mnoge milione i kadri su da kupe 40% stoke celog okruga pa da to ne osete“. Zbog svega toga su zaključili da „ispada da siromašna sela moraju da hrane gradove, pa i ove bogataše“.²⁷

Zapravo, predsednici opština su procenjivali da oduzimanjem radne stoke, koja je ionako bilo malo na broj stanovnika, neće biti moguće proizvesti pšenicu na koju je, ironično su isticali, „bacilo oko svo gradsko stanovništvo i činovništvo“. Zbog toga su dodatno obrazlagali veličinu „pljačke“ sela od strane gradova, odnosno seljaka od gradskog stanovništva. Prema njihovoj računici, već je oduzeta pšenica od ujma za gradove bila previsoka, pošto je otkup bio po 350 dinara za 100 kilograma pšenice. Seljaci za te pare nisu mogli, isticali su, da kupe ni jedan ceo par opanaka, nego samo „jedan jedini opanak“. A ako se oduzme stoka, onda je proračun lokanih organa vlasti bio još porazniji. Stoka oduzeta prinudim putem je plaćana znatno niže nego što su stvarne cene. Tako bi za jedno grlo prosečne težine od 300 kilograma po propisanoj ceni seljaci dobili 3.000 dinara, ili pet pari seljačkih opanaka. Drugim rečima, trebalo im je 60 kilograma mesa žive vage za jedan par opanaka, jer ih oni po maksimiranoj ceni nisu mogli dobiti.²⁸ Zbog svega toga su, sa velikim žaljenjem, konstatovali da su činovnici „pošli u hajku u sela na hleb i meso a ne na bogat svet i industrijalce u varošima“. Time je stvoren veliki jaz između činovnika i seljaka, jer seljak u činovniku vidi čoveka koji hoće da mu direktno ili indirektno uzme i hleb i meso, a činovnik gleda u seljaku onog koji ima sve i živi u blagostanju. Ali, to nije tačno, naglašavali su, pošto u selima ima tek mali broj bogatijih ljudi, a oni i da raspodele ono što imaju ne bi mogli da podmire one koji nemaju dovoljno. Sve u svemu, bili su mišljenja da dok se vodi borba između seljaka i činovnika, dotle trgovci, industrijalci i drugi „gomilaju na svaki milion tri“. Osim toga, oduzimanjem radne stoke, koja je osnovni kapital seljaka, na gubitku su bili svi – i seljaci i građani.²⁹

²⁵ VA, Nda, 21-2-29, Konferencija članova srpske vlade sa okružnim načelnicima, 6. februar 1942.

²⁶ AS, Ž28, f-7, Zapisnik sa sednice sviju predsednika opština u srezu Timočkom, okruga Zaječarskog – Predsedniku Vlade, Ministru Poljoprivrede i ishrane, Načelniku okruga Zaječarskog, Načelniku Sreza Timočkog, Andrejevac, 20. januar 1942.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

Pomenuti izvor je možda na najbolji način prikazao stanje odnosa seljaka i građana, međusobne probleme i viđenja, kao i otpore seljaka i lokalnih organa vlasti nametima na seljake. Nije bilo lako ni predstavnicima Centrale za stoku, kako je to izlagao njen predstavnik dr Matija Đaja na konferenciji sa okružnim načelnicima početkom februara 1942, jer Nemci niti su hteli da smanje razrez a niti su ih zanimala cene.³⁰ Treba, međutim, ukazati i da su lokalni organi vlasti neretko svojim samovoljnim postupcima pojačavali neprijateljstvo seljaka prema činovnicima i građanima uopšte. Tako su pojedini sreski načelnici, „pod vidom nekog anacionalizma“, isključivali čitava sela od primanja monopolskih artikala i tekstila, koje su potom delili „po nekim ličnim simpatijama“, ili su pak na iste stavljali razrez za Crveni krst, zarobljenike i izbeglice itd. i prodavali ih po mnogo višim cenama nego što su im bile određene, a zadržavali razliku u novcu.³¹ Iako je centralna vlast reagovala opomenama i naredbama, ona nije pomenute činovnike smenjivala, već je predlagala uspostavljanje pravičnijih načina raspodele.³² U novoobrazovanim komisijama za raspodelu nalazili su se, shodno naredbi, kao predsednici komisije i sreski načelnici koji su nezakonito radili.³³ Seljaci su zbog toga ostajali višestruko nezadovoljni. Niti su stizali do preko potrebne robe, niti su imali jasno vidljive znakove da se krivci kažnjavaju. To je još više pojačalo napetosti između seljaka i vlasti, seljaka i građana. Izgledalo je da se, kao i u predratno vreme, u ponašanju činovnika prema njima ništa nije promenilo. Naprotiv, situacija je iz seljačkog ugla bila još gora. Jedino što im je preostalo jeste da zarade prodajući skupo svoje proizvode građanima i gradskom stanovništvu i obezbede svoje snabdevanje na „crnom tržištu“. U svakom slučaju, to pitanje je mučilo koliko predstavnike vlasti i seljake, toliko i građane. Kroz njega se prelamala i borba za opstanak seljaka i građana pod okupacijom.

Bilo je, kao što smo videli, i lokalnih organa vlasti, pre svega onih najnižeg nivoa, koji su, zbog stalnog i neposrednog dodira sa seljacima, ukazivali na sukob sela i grada, seljaka i građana i predlagali rešenja da se on ili ublaži ili prevaziđe. Za najviše predstavnike domaće uprave pod okupacijom, posebno njihove ideološke propagandiste, to pitanje postaje jedno od primarnih od početka 1942. godine. Tako je jedna „akcija“ grupe javnih radnika i privrednika tražila da se u Beogradu osnuje „Seljački dom“, koji je trebalo da omogući se-

³⁰ VA, Nda, 21–2–29, Konferencija članova srpske vlade sa okružnim načelnicima, 6. februar 1942.

³¹ AS, fond BIA, I-13, Naredba Okružnog načelstva okruga Požarevačkog – Sreskom načelniku u Golupcu o podeli robe i monopolskih artikala, br. 4244/44, 9. avgust 1944.

³² Isto.

³³ Za raspodelu industrijskih i monopolskih artikala bili su zaduženi sreski načelnik i stručni referenti, mada se često dešavalo da se samo jedan od njih bavi ovim pitanjem. Zbog toga je domaća vlast pod okupacijom naredila da se obrazuju komisije koje su činili sreski načelnik (kao predsednik komisije), stručni referent i predstavnici trgovačkih, zanatlijskih i radničkih udruženja. Raspodela je vršena ne prema posebno izrađenom pravilniku, već prema „najboljoj svojoj savesti“. AS, BIA, I-13, Naredba Okružnog načelstva okruga Požarevačkog – Sreskom načelniku u Golupcu o podeli robe i monopolskih artikala, br. 4244/44, 9. avgust 1944.

ljacima da kada dođu u glavni grad imaju mesto gde da se odmore i prespavaju, ali i priliku da upoznaju „pravo lice“ grada „u kom su se oni već toliko puta duboko razočarali“.³⁴ Od kraja marta 1942, kada je zvanično otvoren, do kraja juna 1942. kroz njega je prošlo oko 700 seljaka, koji su, po prethodnom odabiru i pozivu, došli na razgovor sa predsednikom vlade Milanom Nedićem.³⁵ Ta pojava dolaska i razgovora seljaka sa predsednikom vlade nastavljena je do kraja okupacije. Bila je sastavni deo borbe u pridobijanju podrške seljaka za politiku Vlade.³⁶ Organizovani su i različiti zborovi u selima i varošima, na kojima su govorili predstavnici vlasti i razni intelektualci, organizovani su analfabetски теџајеви, теџајеви за земљораднике и друге мере народног просвећивања.³⁷ Donošenjem plana o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji početkom 1942. godine traženo je i od seljaka i od građana, od sela i grada intenzivnije učešće u ispunjavanju plana setve. Pored stručnjaka (seoskih i gradskih ekonomata, poljoprivrednih referenata, inspektora i dr.),³⁸ značajna uloga u unapređenju poljoprivrede pridavana je pripadnicima građanstva. I to ne samo u obradi bašti u gradovima,³⁹ već i njihovim aktivnijim učešćem u seoskim poslovima. Bilo je brojnih napisa koji su objašnjavali postojeći sukob na relaciji selo – grad, seljaci – građani (nebriga vlasti, demagogija političara, odnarođavanje inteligencije poreklom sa sela itd.),⁴⁰ ali je bilo još više onih koji su kroz ideološku-političku vizuru vlade Milana Nedića tražili prevazilaženje sukoba i insistirali na uspostavljanju „solidarnosti interesa sela i grada“.⁴¹ Ministar privrede Milorad Nedeljković je zahtevao da se „ledeni odnosi“ između njih zamene „srdačnim bratским odnosima“.⁴² Drugi su predlagali da se organizuju odlasci građana na selo prilikom kojih je trebalo da uče poljoprivredne radove, ali i svojim znanjem da podižu higijenski i kulturni nivo sela i seljaka. Taj odlazak treba da bude, pisao je jedan saradnik *Srpskog naroda*, „prava mala seoba“. On je isticao: „Mora se seljaštvu danas pomoći i to stvarno, ličnom saradnjom, i na licu mesta, u njegovom selu i njegovoj kući, u njegovom živinarniku, u njegovoj bašti i voćnjaku, po kiši, po suncu i po blatu. On treba da oseti prisustvo gradskog čoveka kod njega na selu, onda kada mu je najteže i kada zaliva svojim znojem svaku stopu

³⁴ *Обнова*, 31. 12. 1941, 6.

³⁵ *Српски народ*, 26. 6. 1942, 12.

³⁶ В. Petranović, *n. d.*, 471–472; Ж. Јовановић, *n. d.*, 61–71.

³⁷ Милорад Недељковић, „Селјак у новој Србији“, *Ново време*, 16. 5. 1942, 3. О томе и на више места и: *Моравски округ у листу Ново време 1941–1944*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић (Јагодина: Историјски архив Јагодина, 2008), 197–198, 200, 237, 263.

³⁸ Д. Алексић, *n. d.*, 246–253.

³⁹ Obrada bašti u gradovima, kao i u drugim zemljama u ratu, predstavljala je jedan od alternativnih, iako neregularnih, načina snabdevanja pripadnika građanstva. Мр Наташа Милићевић, „Српско грађанство у окупираној Србији 1941–1944“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016), 216–218.

⁴⁰ М. Недељковић, *n. d.*, 3; М. М. Милошевић, „Нова Србија на селјачким темељима. Тешка оптужба села против политичара и заслепљених идеолога“, *Српски народ*, 12. 6. 1942, 2.

⁴¹ М. Недељковић, *n. d.*, 3.

⁴² *Исто*.

svoje zemlje“.⁴³ Ne sme se, poručivao je, očekivati da samo „selo daje“, već sada mora da grad dâ selu. Organizovan odlazak na selo koristio bi, između ostalog, i građanskoj deci, da se „okrepe i osveže i ishrane mlečnim proizvodima, povrćem i svežim voćem“. Radi toga, preporučivao je vlastima, treba produžiti odsustva činovnicima i nameštenicima prilikom letnjeg odmora na selu. „Stvarni dodir“ gradskih žitelja sa selom omogućio bi da se razveju i mnoge zablude koje varošani imaju o selu i seljacima, poput one da na selu „teče med i mleko“, dok se oni zloplate u gradu, naročito u pogledu ishrane. S druge strane, shvatili bi koliko je težak seljački rad i sa „više poštovanja i uvažavanja“ odnosili bi se prema seljacima, što nisu radili u prošlosti.⁴⁴

Međutim, i predstavnici domaće vlasti su podlegli opštem mišljenju, posebno mišljenju gradskog stanovništva, da seljaci imaju puno novca, da žive, u odnosu na građane, u „blagostanju“. U isto vreme, oni su i pomogli širenju tog mišljenja. U novinama su redovno izlazili „napadi“ na seljake – crnoberzijance, objavljivana su njihova imena, naglašavane negativne pojave u ponašanju seljaka poput „samoživosti“, „gramzivosti“ i dr.⁴⁵ U svakom slučaju, zbog toga su sredinom 1943. godine i tražili da se sprovede analiza kupovne moći seljaka pri Ministarstvu poljoprivrede i ishrane.⁴⁶ Ona je, međutim, pokazala da je, i prema grubim kalkulacijama, kupovna moć seljaka izuzetno niska. U slučaju da seljak 60% svojih proizvoda prodaje po propisanim cenama a 40% po stvarnim i da kupuje 10% svojih potreba po propisanim i 90% po stvarnim, onda bi kupovna moć bila svega 21% ili jednu petinu predratne kupovne moći. Često su pomenući parametri u obračunu išli još više na štetu seljaka (prodaja po propisanim cenama i dr.), pa je kupovna moć bila još nepovoljnija. A ako se uzme u obzir da je seljak, osim hrane koju nije morao da kupuje, sve ostalo kupovao po stvarnim cenama, pre svega industrijske proizvode za lične potrebe (odeću, obuću, so, petrolej i dr.), ali i za proizvodnju (oruđa za rad, plavi kamen i dr.), onda je položaj seljaka bio vanredno težak. Cene proizvoda koje je seljak prodavao bile su mnogo niže od cena proizvoda koje je kupovao. Osim toga, proizvodni troškovi su se u odnosu na predratno stanje 1943. godine povećali po propisanim cenama za 22 puta, a po stvarnim cenama za 76 puta. Sve u svemu, uverenje da seljaci imaju para je, smatrali su stručnjaci, poticalo uglavnom samo iz „pojedinih slučajeva koji štrče, a takvih ima i u varoši“. Ti koji „štrče“ su pravi crnoberzijanci kojih nije bilo mnogo. Njima je, ukazivali su, svuda bilo isto. Oni su dobro živeli i u selu i u gradu. Ali zato nije bilo dobro za najveći broj seljaka. Oni su

⁴³ Д., „Како да се прехранимо преко лета. Како да обезбедимо зимницу“, *Српски народ*, 12. 6. 1942, 9.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ М. М. М. „Позив на сарадњу села и града“, *Српски народ*, 7. 8. 1942, 3.

⁴⁶ AS, G9, f-1, Izveštaj Komisije pri Sekretarijatu za plansku poljoprivrednu proizvodnju – Ministarstvu poljoprivrede i ishrane, 1. jun 1943. Sekretarijat za planiranje poljoprivredne proizvodnje osnovan je posebnim aktom i trebalo je da obavlja administrativne poslove Saveta za plansku poljoprivrednu proizvodnju pri Ministarstvu poljoprivrede i ishrane, da priprema referate i izveštaje za rukovodioca planske poljoprivredne proizvodnje, obezbedi materijale za rad i drugo. O tome više u: Д. Алексић, *н. д.*, 255.

trošili ne samo ceo svoj godišnji dohodak, nego su trošili i od svog proizvodnog kapitala. Tako su mnogi među njima postepeno rasprodavali stoku, i zato je kod nekih bilo privremeno „obilje novca“, ali ga oni nisu ulagali u svoje imanje, popravku zgrada, zamenu oruđa. Pri tome su bili, kako to primećuju i stručnjaci i savremenici, sve lošije odeveni i obuveni. Oni su, hteli ili ne, morali da životne namirnice menjaju „za odložene i pocepane varoške dronje“. Prema mišljenju stručnog tima Ministarstva, ako takvo stanje bude potrajalo ono će izazvati приметno smanjenje poljoprivredne proizvodnje. Seljaci neće imati čime da obrađuju zemlju, a samim tim neće biti ni poljoprivrednih proizvoda. Preporučeno je, stoga, da se propisane cene poljoprivrednih proizvoda povećaju u proseku dva puta ili, ako se uključe i porezi, skoro osam puta i da se organizuje snabdevanje seljaka po prihvatljivijim cenama.⁴⁷ I jedna druga analiza je dala sličan odgovor, ukazujući da se to stanje „ne može smatrati normalnim, a još manje privredno korisnom pojavom.“⁴⁸

Pomenute preporuke stručnjaka bilo je teško sprovesti. Cene otkupa poljoprivrednih proizvoda bile su 1943. niske, kao i prethodne godine, a količine žita kojima su seljaci mogli slobodno da raspolažu vrlo ograničene. Sada ne samo zbog izdržavanja okupacione vojske, ishrane stanovništva, već i zbog povećanog izvoza iz zemlje. Pri tome su uzimani 1% za izbeglice i 2% za domaću sirotinju. Seljaci su se, doduše, kao i uvek, dovijali; izbegavali su da prijave proizvedene količine i skrivali su svoje proizvode gde god su stigli.⁴⁹ Treba pomenuti i da je „seljake beda naterala“ da prodaju i ono malo stoke. Oni nisu imali dovoljno kukuruza za njihovu ishranu, pa su morali da ih doteruju na pijacu i tako rizikuju da im stoka bude oduzeta od nemačkih ili srpskih vlasti. To su primećivale prilikom inspekcijskog nadzora i nemačke okupacione vlasti. Tako se u jednom izveštaju sredinom 1943. godine beleži da je obrenovačka pijaca puna stoke i da se „sasvim mršave krave“ prodaju za 25.000 dinara.⁵⁰ S druge strane, potpuno neorganizovano snabdevanje artiklima koje su seljaci kupovali i visoke cene na ilegalnom tržištu, terale su ih da se snalaze. Radili su jedino što su mogli – a to je da svoje proizvode prodaju po izuzetno visokim cenama ili da ih menjaju za proizvode koji su im bili potrebni.⁵¹ Zato su se bunili građani i sami pogođeni neredovnim snabdevanjem, pre svega u životnim namirnicama. Ali su, zbog oskudice, morali da kupuju. Uglavnom su bili prinuđeni da odlaze u sela i direktno kupuju od seljaka, jer ovi drugi su sve manje iznosili na pijacu

⁴⁷ AS, G9, f-1, Izveštaj Komisije pri Sekretarijatu za plansku poljoprivrednu proizvodnju – Ministarstvu poljoprivrede i ishrane, 1. jun 1943.

⁴⁸ AS, fond Komesarijat za cene i nadnice (G6), f-234, Pregled kupovna cena i kupovne moći zemljoradničke porodice u prvoj polovini 1943.

⁴⁹ К. Николић, *н. д.*, 129.

⁵⁰ AS, G6, f-268, Konferencija održana u Privrednom voćstvu 12. maja 1943. godine sa nemačkim predstavnicima dr Fišerom, dr Festom, dr Feldhusom, Cimermanom, Vizjakom i dr Hlavačkom.

⁵¹ Isto, f-234, Pregled kupovnih cena i kupovne moći zemljoradničke porodice u prvoj polovini 1943; Isto, f-249, Izveštaj Načelstva okruga Kruševačkog – Komesarijatu za cene i nadnice, br. 1073, 14. januar 1943.

kao mesto razmene dobara. Budući da su seljacima dolazili čak i u kuću, oni su mogli da odrede cene koje žele ili da ih menjaju za ono što im je potrebno od industrijskih artikala. Praktično su kontrola i kažnjavanje seljaka od strane nemačkih i domaćih vlasti, a od leta 1942. godine i novoosnovane privredne policije, izostajali, jer niko od njih nije smeo a nije ni hteo da zađe u sela. Razlog se nalazio u strahu da, kako je to istaknuto u jednom izveštaju o radu privredne policije krajem 1942. godine, „od nekog preokreta ili stanja koje je bilo u ovom kraju (Niški okrug) prošle godine“.⁵² Naravno, bilo je i drugih strahova, pre svega vezanih za prisustvo ustanika, a onda i razbojničkih grupa, zbog kojih nije bilo lako ni samim seljacima.⁵³ Pokušavala je, prema četničkim izvorima, da se protiv visokih cena i „špekulanata“ bori i komanda Jugoslovenske vojske u otadžbini, ali bez nekog naročitog uspeha.⁵⁴ Za seljake i građane naturalna razmena, koja je u većoj ili manjoj meri bila zastupljena od početka okupacije, postala je tokom 1942. a posebno od 1943. godine gotovo jedini oblik trgovine. Zbog nestašice industrijskih proizvoda i visoke inflacije, prodaja nije imala smisla. Seljacima nije bio potreban novac, već ono što nisu imali i što nisu mogli da nađu na tržištu, a to su odeća i obuća, gas, šećer, zejtin i drugo. Javile su se i pesme koje su svedočile o lošem stanju odevnosti seljaka. Jedna od njih glasila je:

„Kralju Petre dođi do Palanke,
Da ti vidiš tvoje Srbijanke
Kako nose drvene opanke
Kod tebe su nosile itifleta
A sad idu poderanih peta.“⁵⁵

Prema jednom svedoku, najbolje su u poslednjoj godini okupacije prolazili oni građani koji su imali u garderobi još starih odela, pošto su mogli da „žive dobro od njih“ i zamene ih kod seljaka za namirnice.⁵⁶ Građani su bili svesni teške situacije i za sebe, ali i za seljake. Iako je u tom procesu razmene bilo i precenjivanja robe, nadmudrivanja, a u slučaju drugih nevolja građana čak i, kako je to pisalo u jednom izvoru, „strahovitih ucenjivanja“ od strane selja-

⁵² AS, G6, f-64-II, Izveštaj okružnog načelstva okruga Leskovačkog – Ministarstvu narodne privrede, Komesaru za cene i nadnice, br. 26547, 8. novembar 1942; Isto, Izveštaj o radu upravnih organa po prijavama organa privredne policije – Komesarijatu za cene i nadnice, br. 88, 16. novembar 1942.

⁵³ Živko Topalović se sećao jednog seljaka iz sela Viča koji je, pošto je bio izabran od predsednika opštine da sa nekoliko drugih seljaka zvanično poseti Dražu Mihailovića, iskazao veliki strah od javnog svrstavanja. On je otišao posle dosta dvoumljenja, ali je nastojao da bude gotovo neprimetan, praveći se da radi nešto oko konja i da za slučaj potrebe ima izgovor da ode. Живко Топаловић, *Србија под Дражом* (Београд: Институт за савремену историју, 2004), 174–178.

⁵⁴ К. Николић, *н. д.*, 147.

⁵⁵ Г. Бабовић, *н. д.*, 314, Забелешка од 7. фебруара 1943.

⁵⁶ Архив Југославије (АЈ), фонд 103, Емигрантска влада Краљевине Југославије, 160-582, Прилог Краљевског посланства у Стокхолму – Министарству иностраних послова Краљевине Југославије, пов. бр. 253, 6. јун 1944.

ka,⁵⁷ svako je morao da brine svoju muku i preživi okupaciju. I za seljake i za građane, oduzimanje namirnica od domaćih i okupacionih vlasti bilo je ravno tragediji. To je možda građanima padalo još teže, jer je oduzimanje namirnica seljacima značilo da i oni neće imati šta da jedu. Međutim, to ne umanjuje činjenicu da se do kraja okupacije vodila ipak jedna dosta teška „borba“ između seljaka i građana. Evo još nekih primera. Savremenici svedoče da su seljaci, prilikom blokade šabačke pijace od strane nemačkih vlasti pred Božić 1944. godine, odbili da prodaju po maksimiranim cenama ono što su do tada praktično polulegalno prodavali po realnim cenama i pobacali sa kola prasiće i pečenice u dvorišta građana. Smatrali su da nema smisla prodavati u bescenje, jer prase koje je koštalo do tada između 2.000–3.000 dinara odjednom je palo na 100 i 200 dinara. Neki seljaci su, kako svedoči prota Babović, čak „izdaljine“ gledali kako se građani, kao i ostali stanovnici, „otimaju za njihovu muku“. Bilo je primera za osudu, ali i za divljenje. Tako su neki građani uzimali dve-tri pečenice koje su bačene, a drugi nisu na taj način hteli da dođu do mesa, zbog čega su proveli Božić bez pečenice.⁵⁸ Možda je još teže iznenađenje nastupilo za pojedine građane posle uskršnjeg bombardovanja Beograda. Tada su seljaci u unutrašnjosti ili okolini grada izdavali pod kiriju stanove ne samo nepoznatim nevoljnicima, već i svojim rođacima.⁵⁹ To neraspoloženje sela prema gradu i seljaka prema građanima primetio je i šef britanske misije kod partizana Džon Heniker Mejdzor (John Hanniker Major). On je isticao da je ono odranije snažno izraženo u Srbiji i da je pojačano tokom okupacije. Zbog toga se, kako je naveo u jednom izveštaju, prilikom oslobođenja Leskovca i Niša, oktobra 1944. godine, osećala kod građana i „izvesna nelagodnost“, da će partizani, koje uglavnom sačinjavaju seljaci, „iskoristiti priliku da se svete gradovima za koje smatraju da ih i u mirnodopsko vreme varaju i pljačkaju“.⁶⁰

U isto vreme, između sela i grada, seljaka i građana egzistirala je i solidarnost. Ona nije nestala, iako je naša pažnja u prethodnim redovima bila usmerena pre svega na socijalnu napetost, pa i sukob između njih. Ovde preko nekih primera samo nagoveštavamo da je postojala saradnja, podrška i pomoć između seljaka i građana. I to možda onih najvažnijih primera čije su posledice nosile za seljake ne samo običnu kaznu, već i gubitak života. U suprotnom, moguće je izvući pogrešan zaključak i svesti čitav izuzetno kompleksan odnos na sukob. Sama saradnja između seljaka i građana biće predmet analize jednog drugog rada. U svakom slučaju, zahvaljujući upravo pomoći i podršci srpskih seljaka sačuvani su i mnogi životi ratnih nevoljnika iz gradova. To je posebno bilo izraženo u slučajevima pružanja pomoći srpskim Jevrejima. Istraživanja Milana Ristovića, ali i sećanja preživelih jevrejskih građana, svedoče o velikoj hrabrosti

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Г. Бабовић, *н. д.*, 551, Забелешка од 5. јануара 1944.

⁵⁹ К. Николић, *н. д.*, 147.

⁶⁰ Момчило Павловић и Верољуб Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. априла 1944: студија и документи* (Београд – Лесковац: Институт за савремену историју – Народни музеј Лесковац, 1995), 233.

i požrtvovanosti srpskih seljaka.⁶¹ Nekada je u čuvanju begunaca učestvovalo celo selo.⁶² Tako je, među raznim primerima, zanimljiv slučaj jevrejske porodice Avramović, koja se, posle bekstva iz Beograda, krila u selu Jugovac u blizini Prokuplja. Njeni članovi su se, obučeni u seljačka odela i sa promenjenim identitetom, izdržavali obrađujući zemlju i odlazeći u nadnicu. Celo selo je znalo ko su i stalo je u njihovu odbranu kada su pripadnici Nedićeve vojske došli, verovatno posle neke prijave, da ih uhapsu. Zbog sticaja srećnih okolnosti nisu uhapšeni, već su nastavili tu da žive, iako ih nisu mimoišli drugi problemi (hapšenje ćerke od strane Nemaca i njeno kraće zatvaranje, sumnje i odvođenja oca od strane partizana itd.).⁶³ Za srpske seljake je skrivanje progonjenih lica, posebno Jevreja, predstavljalo veliku odgovornost i opasnost, ali i akt otpora i protesta protiv mera okupatora. To je još bitnije ako se ima u vidu da je za pružanje pomoći Jevrejima i drugim progonjenim licima bila zaprećena i vrlo stroga kazna.

U svakom slučaju, seljaci i građani, selo i grad su, pored ispoljavanja „neprijateljstva“, hteli ili ne morali da žive zajedno i da dele zajedničke brige. Oni nisu mogli jedni bez drugih; međusobno su razmenjivali dobra, pružali jedni drugima utočište u teškim ratnim i okupacijskim danima. Na sličan način i seljaci i građani su doživeli i proživljavali ugroženost, neizvesnost, strah i patnju.

REFERENCE

- Aleksić, Dragan. *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*. Beograd: INIS, 2002.
- Babović, Grigorije-Gliša. *Dnevnik 1941–1945*. Ruma: Srpska knjiga i Šabac: Glas Podrinja, 2005.
- Dvorniković, Vladimir. *Karakterologija Jugoslovena*, fototipsko izdanje. Beograd: Prosveta, 2000.
- Dimić, Ljubodrag. *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, I. Beograd: Stubovi kulture, 1997.
- Isić, Momčilo. *Seljaštvo u Srbiji, 1918–1925*. Beograd: INIS, 1995.
- Isić, Momčilo. *Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji*. Beograd: INIS, 1999.
- Isić, Momčilo. *Seljaštvo u Srbiji 1918–1941. Socijalno-ekonomski položaj seljaštva*, knj. I, tom 1. Beograd: INIS, 2000.

⁶¹ Милан Ристовић, „Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941–1944“, у: *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста, Зборник радова с научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15–20. јуни 2006 = Israeli – Serbian academic exchange in holocaust research, Collection of paper from the academic conference, Jerusalem – Yad Vashem, 15–20. June 2006, Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број*, ур. Јован Мирковић (Београд: Музеј жртава геноцида, 2008), 169–208; Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1944* (Београд: Службени лист СРЈ, 1998), 67–68.

⁶² М. Ристовић, „Прогоњени и њихови саучесници...“, 190.

⁶³ Silvija Uskoković, „У напуштеној сеоској стаји“, у: *Mi smo preživeli...1: Jevreji o holokaustu 1* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej/Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2001), 278–279.

- Isić, Momčilo. *Seljaštvo u Srbiji 1918–1941. Socijalno-ekonomski položaj seljaštva*, knj. 1, tom 2. Beograd: INIS, 2001.
- Jovanović Dobrivoje, i Dejan Tanić, (prir.). *Moravski okrug u listu Novo vreme 1941–1944*. Jagodina: Istorijski arhiv Jagodina, 2008.
- Jovanović, Žarko S. *Seljaštvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Beograd: INIS, 1995.
- Milićević, Nataša. „O ishrani u okupiranom Beogradu 1941–1944“. *Tokovi istorije*, br. 2, (2012), 77–91. DOI: 10.31212/tokovi.2012.2.mil.77-91
- Milićević, Nataša. „Srpsko građanstvo u okupiranoj Srbiji 1941–1944“. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016.
- *Mi smo preživeli...1: Jevreji o holokaustu* 1. Beograd: Jevrejski istorijski muzej/Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2001.
- *Mi smo preživeli...3: Jevreji o holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej/Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005.
- Nikolić, Kosta. *Strah i nada u Srbiji 1941–1944. Svakodnevni život pod okupacijom*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002.
- Pavlović Momčilo, i Veroljub Trajković. *Savezničko bombardovanje Leskovca 6. aprila 1944: studija i dokumenti*. Beograd: Institut za savremenu istoriju i Leskovac: Narodni muzej Leskovac, 1995.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Ristović, Milan. „Rat i razaranja društva u Srbiji 1941–1945. godine. Skica za jednu društvenu istoriju“. U: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 3, Pečuj 12–14. maja 2000. Priredili Hans Georg Fleck i Igor Graovac, 203–219. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2001.
- Ristović, Milan. *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1944*. Beograd: Službeni list SRJ, 1998.
- Ristović, Milan. „Progonjeni i njihovi saučesnici: solidarnost i pomoć Jevrejima u Srbiji 1941–1944“. U: *Izraelsko-srpska naučna razmena u proučavanju holokausta, Zbornik radova s naučnog skupa, Jerusalem – Jad Vašem, 15–20. juni 2006 = Israeli – Serbian academic exchange in holocaust research, Collection of paper from the academic conference, Jerusalem – Yad Vashem, 15–20. june 2006, Godišnjak Muzeja žrtava genocida – tematski broj*. Urednik Jovan Mirković, 169–208. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2008.
- Topalović, Živko. *Srbija pod Dražom*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004.
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha*, tom XII, knjiga 2. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1976.

NATAŠA MILIĆEVIĆ, PhD, Research Associate
Institute for the Recent History of Serbia
Belgrade, Republic of Serbia
natasa.milicevic@mts.rs

“REVENGE OF THE VILLAGE”: PEASANTS AND TOWNSPEOPLE
IN OCCUPIED SERBIA 1941–1944

Summary

Relations between townspeople and peasants in Serbia under German occupation in World War II were multifaceted, just as they had been during the interwar period. They were somewhat controversial during both periods. However, under the influence of war and the occupation, in addition to mutuality, dependence and cooperation, the controversy acquired a new form: animosity, bordering on outright “hostility”. War and the occupation partly changed the pre-war relations between towns and townspeople and farmers and peasants in the rural areas. Now it was the townsfolk and towns that felt that the farmers and the countryside had an advantage. This was partly true. For urban dwellers the countryside was not only a place of greater freedom of movement and a chance to escape the wartime hardships in towns, but a source of food as well. Unlike townspeople, the peasants did not have to buy their food, or at least not all of it. It was the availability of food that gave them superiority over the people living in towns. There were many ways of showing this superiority: corruption, hiking prices, week-long absences from marketplaces, or the sale of only very perishable foodstuffs (fruits, some vegetables such as tomatoes or cabbage), and even preferring to put up with confiscation of foodstuffs by German or collaborationist authorities rather than selling them in towns at lower prices. As money transactions virtually lost their importance after 1943 due to high inflation, bartering farm products for clothes, footwear, or other industrial goods became the dominant form of trade. In order to tackle this situation, the authorities undertook various measures. The German authorities usually punished the offenders by fines, confiscation of food, or even imprisonment. The Serbian authorities tried to mitigate the increased resentment between towns and the countryside. They appealed to the peasants to show solidarity with the townsfolk during wartime. They also called on townsfolk, above all of civil servants, to go to the countryside systematically and acquaint themselves with the hardships of farm labor and help the peasants plough the soil and cultivate the land, even proposing longer summer vacations. They also tried to organize courses in popular education. At the same time, they punished dishonest peasants and published their names in the newspapers. However, the purchasing power of peasants was extremely low in 1943, reaching only 20% of the pre-war level. Except for food, they had to buy everything else (industrial goods - clothing, footwear, sugar,

salt, gas etc., and also tools). The quantities and prices of what they could sell were below the prices of goods they had to buy on the gray market. Furthermore, working their small plots of land, Serbian peasants had to feed not only towns and townsfolk, but also supply the occupation forces, sell at fixed prices to the Serbian collaborationist authorities, contribute to the refugees (some 400,000), and pay taxes while feeding numerous resistance fighters at the same time. Under such conditions they could make some money only if they sold at high prices or bartered food for the products they needed. At the same time, the peasants showed solidarity too. There are numerous examples where they risked their lives to hide and feed people wanted by the government. This was especially the case with Jews. Sometimes whole villages took part in hiding them. There was a similar situation with members of the resistance movement. In any case, as in the other parts of Europe, between peasants and town-dwellers, between rural and urban areas during the war, there was, apart from relations of mutuality and inter-dependence, also ill-will with elements of “animosity”. But there was also cooperation with elements of solidarity – especially in cases when the people in towns were in physical danger.

KEYWORDS: Serbia, WWII, German Occupation, Village, Town, Peasants, Townspeople Middle Class, Nutrition